

KISS ÁRPÁD – KISS ENDRE¹

Forrai Judit

DSc, egyetemi tanár

Semmelweis Egyetem Népegészségügyi Intézet, Wesley János Lelkészképző Főiskola
forraijud@gmail.com

Most, hogy a pedagógiai tudomány szimbolikus tematikus gyűjteménye jelenik meg a *Magyar Tudomány* hasábjain a Kiss Árpád emlékére rendezett konferencia jubileumi kötetéből válogatva, megragadom az alkalmat, hogy néhány momentummal, szélesebb merítéssel közelebb hozzam Kiss Árpád munkásságának eddig még nem ismert hatását. Ahogy a tanítványainak gondolkodásmódját, bontakozó értelmét építette, segítette felfedezni az értelmiségi lét, a tudományos világ megismerését, ugyanúgy kettős minőségben nevelte fiait is mint apa és mint mester.

Kiss Endre filozófiatörténész, gondolkodó, 2017-ben ünnepelte a 70. születésnapját, ahol pályatársai, hazai és külföldi kollégái és tanítványai egy szép kötetel értékelték és ismerték el eddigi munkásságát (*Fogalmak harca*). Kiss Endre tudományos életét, módszereit, elveit, érdeklődését vizsgálva személyének alapvonásait lehet felfedezni benne.

Kiss Endre egy értelmiségi család negyedik generációja tagjaként született, abban a második világháborút közvetlen követő világban, ahol a hosszú nélkülözés és a rövid remények kísérője és középpontja, örök szellemi tápláléka egy közép-európai, bölcséleti, tudományos könyvtár volt, amely tükrözte az apa széles érdeklődését, valamit az anyai nagyszülői² tudásanyagot, az egzisztenciálisan átélt érdeklődést képviselő könyvgyűjteményt.

A kialakuló sztálinista–rákosista politikai rendszerben az apa, Kiss Árpád börtönbe került. Az apa nélküli gyermekevek arra tanították meg Kiss Endrét, hogy az egyedüli biztonságot a senkihez sem tartozó, senkitől nem függő, mindent alaposan megfigyelő, csak az önmagában bízó attitűd, az egyszemélyes világ jelentheti, amely aztán végig is kísérte tudományos életét. A börtön után hazatérő apa mellett – aki a pedagógiai tudománynak szentelte további életét, s az ország

¹ Ebben az írásban felhasználtam Johnston William M: *The Failure of Scholars of Vienna 1900 to Embrace Endre Kiss's Paradigm Concerning Tree Phases of Intellectual Modernity* (Garaczi–Hudra, 2017, 115–129.), valamint az ugyanitt található összefoglalót: Molnár János: *Kiss Endre a csúcsokon* (Garaczi–Hudra, 2017, 247–249.).

² Darkó Jenő (1880–1940) görög filológus, bizantinológus, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja 1928–29-ben a Debreceni Tudományegyetem rektora (Kenyeres, 1967; Glatz, 2003, 248–249.; Pap et al., 2014, 13–15.).

vezető pedagógiaelméleti kutatója és a pedagógia gyakorlati mozgatója lett – serdülőként a dolgozószozában ülve használhatott egy Olympia írógépet. A családi könyvtárat kényére-kedvére olvasva, majd egyes kiemelkedő műveket gondosan jegyzetelve ismerkedett a könyvek gondolatiságával. Így lett Kiss Endre napi tevékenysége a jelenségek és gondolatok tudományos boncolása, a kritikai vizsgálatok dokumentálása. Közös alkotószoba lett a könyvtár, közös légtér és légkör az apával, időnként megvitatva egy-egy mélyebb filozófiai gondolatot. A könyvtár, mint egy tanoncműhely, részben a fizikai közelséget adta a mesterrel, az apával és szoros gondolati együttlétet a mindennapi munkában, még ha mindehhez csak tizenhat-tizenhét éves is volt. Ez a közös szellemi együttlét a mai napig tart.

Szinte magától értetődő volt ezután a bölcséleti tudományok életcélként való választása. Az otthon tanult igényességgel a lehető legmélyebben akarta megérteni a többszörösen megszakított, ám mindenkor új életre kelő magyar és európai kultúra eszmetörténetét, ami azután elvezette saját korának több szempontú, több oldalról megközelített megismeréséhez is. Ugyanolyan konok munkabírással, kérlelhetetlen alapossággal, ahogy apja is tette, nem törődve a politikai panelekkel és a begyakorolt ideológiai klisékkel, hosszú évek alatt felépített magában egy világot, amelyben megfogalmazódhatnak a nagy összefüggések, de az akkor még láthatatlan problémák is.

Ehhez járult a kora gyerekkori egyedül maradásának az az öröksége, hogy sosem érdekelte a külvilág napi rezdülése. Nem akart divatos lenni, nem kergette a hírnevet (ami persze, gondoljuk, minden ember hiúságának jólesett volna). Nem kereste a szakmapolitikai társaságokat vagy az együvé tartozás kohéziós erejét, a csapat- és csordaszellemet sem – ahogy apja is magányosan küzdött sokkal szűkebb keretek, de nagyobb lehetőségek között, amelyek éppen a fennmaradás vagy egyenesen éppen a siker miatt nem engedték volna működtetni szabad véleményformálását. Munkáját, feladatait belső motorja hajtotta, belső szabályai függetlenek voltak a külvilág napi elvárásaitól. Ebben sokkal szabadabban létezhetett, mint apja, hiszen Kiss Árpád vezető funkciója az adott lehetőségek között szabályozott volt. Kiss Endrét talán nem lehetne idealistának nevezni, de teljesen hiányzott és a mai napig is hiányzik belőle az a magas értelmiséggel szemben már a hetvenes évektől kimondatlanul is megfogalmazott rejtelmes követelmény, hogy a lelke mélyén valamennyire „cinikusnak” kell lennie ahhoz, hogy valóban befogadják.

Ezzel a viselkedéssel különössé is vált, de a mindenkitől és mindentől független belső szabadság adott lehetőséget arra, hogy olyan témákat vegyen górcső alá, amelyeket érintetetlen „szent tehénként” tartottak nyilván évtizedeken keresztül. Kivételes ismeretanyagával és alapos elemzéseivel azokkal a kétpólusú világrendben kialakított, ráadásul nem is egyféle, ideológiai klisékkel szállt szembe, amelyekhez másnak nem volt mersze hozzányúlni. Lehetett volna ünnepelelt botrányfigura, divatos cinikus, pimasz polgárpukkasztó, a kiemelkedő apa

hírnevében sütkérező kisfiú, ha gyors és látható dicsőséget akart volna learatni, de Kiss vérbeli tudós, aki nem enged az alapos tudományos elemzésből és az egyéni meggyőződéséből.

Elővette és újraértékelte Nietzschét, Marxot és sok más nagy gondolkodót és irányzatot, az elsők között írt kiemelkedő összefoglaló művet a Monarchiáról. Ha úgy látta, hogy még van mit újragondolnia, nem engedte és engedi el addig a témát, konokul addig foglalkozik vele, ameddig van még benne felfedeznivaló, így például négy különböző könyvet jelentetett meg Nietzschéről.

Munkamódszerében ideológiamentesen hagyta az „anyagot” önmagától strukturalódnia. E módszerrel jutott el újfajta szemléleti megközelítéseihez, új struktúrák leírásához. Nem előzetesen deklarált, netán eleve elvárt szemszögből építve alakította rendszerét, hanem, ahogy apjától tanulta, vagy miként egy szobrász vagy festő dolgozik, az anyagot hagyta dolgozni, kiforrni, művé alakulni. Az így létrejövő rendszerezések azután logikusak, maguktól értetődőek lesznek. Gyakran kelti egy-egy hosszú kutatás eredménye a klasszikus *ahaérzést*: persze, hogy ez így van, s ha már valaki megtalálta, hát nevesítette is, a történeti rekonstrukció kreativitásáról másnapra kiderülhet, hogy felfedezéseit „mindig is tudtuk”...

Miután Kiss Endre a rá jellemző szerénységgel és természetességgel – mindenkori lehetőségeihez képest – megjelentette ezeket az írásokat és monográfiákat, a következő nap már új feladat után nézve haladt előre. Hiszen ezt sajátította el Kiss Árpád mellett. Egy napot sem engedélyezett önmagának, hogy megpihenjen az elért eredményei babérjain.

A mindig mereven klasszifikált tudományhatárokon a Kiss-féle határtalansággal átgázolva, a különböző területek feldolgozása eszközként szolgált arra, hogy a sokféle megközelítésmóddal egyetemes jelenségeket mutathasson fel. A gazdasági-politikai változások értelmezése *in statu nascendi* enged mindenkinek betekintést abba, miként is alakul ki a folyamatokhoz kapcsolódó filozófiai elmélet és az új nyelvezet mint a fejlődéstörténet lenyomatának érzékeny jelzése. Ebben a vonatkozásban természetessé is válik a tudományok találkozása. Kiss Endre munkássága végső soron a filozófia, a történelem és az egzisztencia kereszteződési pontja. Kiss Árpád széles látóköre, európai horizontja, a tudástranszferek összhangja ily módon él tovább tanítvány-fiában.

Ezt a fajta „Kiss-műhely” hatását remekül fogalmazza meg William M. Johnston³ a Kiss Endre 70. születésnapját köszöntő emlékkötetbe (*Fogalmak harca*) írt méltató tanulmánya Kiss sajtószertű dimenzióiról.

Johnston a „bécsi századfordulót kutató tudósok kudarcáról” beszél, amiért nem építettek Kiss Endrének az európai modernség három fázisáról szóló para-

³ William M. Johnston (1936) az egyik legnagyobb amerikai történész, kutatási területe az európai értelmiség története. Kiemelkedő művei: *The Austrian Mind: An Intellectual and Social History, 1848-1938* (1972), *Vienna, Vienna: the Golden Age, 1815-1914* (1981).

digmájára. Ez a horizont hiányzott mindenki munkájából, így a sajátjából (azaz Johnston saját nagy opuszából, a *The Austrian Mind*ből) is. A magas szintű elismerést a legnyilvánvalóbb módon, kifejtetten is megfogalmazza: „Senki közülünk nem vette észre, hogy Kiss Endre olyat teljesített, amelyet semmilyen eszmetörténész nem tudott: felállította a modern eszmetörténet átfogó sémáját három generáción át, nemcsak Bécsben, de Párizsban, Berlinben és Budapesten is.” Az érthetőség kedvéért érdemes talán Johnston néhány érvét ismertetnünk, amelyek láthatóvá tehetik ezt a szóban forgó inkompenzurábilis sajátságát.

Az egyik észrevétel, hogy Kiss Endre mindenki mással szemben a bécsi teljesítmények *vakfoltjaival* foglalkozott. Azt hangsúlyozta, ami hiányzott Bécsből, de megvolt Budapesten. Azt mutatta ki, hogyan reagáltak a budapesti nagy teljesítmények, mint Adyé vagy Lukácsé, igen kreatív módon az európai eszmetörténet olyan óriásaira, mint Baudelaire és legfőképp Nietzsche, amit a bécsiek nem tettek meg. Kiss Endre így lett képes az egész korszak fundamentális deficitjeinek kritikai elemzésére. Nemcsak azt látja meg, amit a jelenkor értelmezői közül senki, de amit meglát, ahhoz bátorság és argumentatív erő kell.

Egy másik szempont: Johnston szabályos élvezettel érti meg és értelmezi a Kiss Endre-i Monarchia- és modernitásértelmezési paradigmát, de az önújrateemtés komolyan vett lehetőségének is tekinti. Megújuló szenvedéllyel veti bele magát Kiss Endre gondolataiba, és belőle merít inspirációt, talán hogy az önújrateemtés újabb nagy ugrását megtegye.

S végül Johnston tudományos szenvedélye ott éri el a tetőfokot, ahol a Kiss Endre-i elemzések a legmélyebbre hatolnak: Adynál. A csillogó retorikájú fordulat szélsőségesen konkrét, könnyen igazolható tudományos igazságot akar, senki nem volt az egész német–osztrák világban, aki így lett volna képes szintetizálni a költő, a próféta, a tekintélyromboló szerepét.

Johnston szempontjai (korántsem az összes érintésével) talán érzékeltethetik, hogy milyen nagyságrendű problémákhoz nyitnak utat Kiss Endre eredményei, a múlt egy olyan rekonstrukciójához, ahogyan maga a múlt még soha sem mutatta meg magát, mert a célhoz vezető számos lépcsőfok közül hol a kintartás, hol a kreativitás, hol a bátorság, hol összegző elemzés hiányzott, éppen azok az elemek, amelyek Kiss Endrében mindvégig megvoltak (és csak zárójelben emlékeztetünk arra, hogy maga az Osztrák–Magyar Monarchia vagy a modernizáció sem az egyedüli nagy kutatási területei Kiss Endre munkásságának).

Kiss Endre alapvető hitvallása és egyben módszere, hogy „a fogalmak dolgoznak”. Az első mutáció kialakulásának lépései „a gondolatok – új gondolatok – saját fogalmak” megszületése. A második mutáció az új fogalmak egymással való kapcsolatba lépése. Így a fogalmak új fogalmakhoz vezetnek, s belekezdenek munkájukba.

Kiss Endre egyszerre felülről és alulról építkező gondolkodó, nem formális, racionális sémákban gondolkodó filozófus. Az ellentmondások egyidejűleg több

oldalról való érzékelésével egyedi módon teszi egységessé a filozófia és eszmétörténet számos dilemmájának értelmezhetőségét. Fáradhatatlanul újrafogalmazódó multicentrikus gondolkodása ma is egyedülálló, mindig megújuló, hiszen most sem telik el hét új témák felfedezése és új írások rögzítése nélkül.

A rossz nyelvek szerint Freudról mindenkinek van véleménye, annak ellenére, hogy a vizsgálatok szerint a vélemények alkotóinak csupán 6%-a olvasta Freudot. Kiss Endréről elmondható, hogy minden állítása, sora és szava mögött annak a bizonyos 6%-nak az ismeret- és tudásanyaga munkál.

IRODALOM

- Glatz F. (főszerk.) (2003): *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002*. I. Budapest, MTA, 248–249.
- Johnston, W. M. (2017): The Failure of Scholars of Vienna 1900 to Embrace Endre Kiss's paradigm concerning Tree Phases of intellectual Modernity. In: Garaczi I. – Hudra Á. (szerk.): *Fogalmak harca. Írások a 70 éves Kiss Endre tiszteletére*. Veszprém: Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, 115–129.
- Kenyeres Á. (főszerk.) (1967): *Magyar Életrajzi Lexikon*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Molnár J. (2017): Kiss Endre a csúcson. In: Garaczi I. – Hudra Á. (szerk.): *Fogalmak harca. Írások a 70 éves Kiss Endre tiszteletére*. Veszprém: Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, 247–249.
- Papp K. (szerk.) – Bársony I. – Kerepeszki R. (2014): *A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának története I. 1914–1999*. Debrecen: Debreceni Egyetem BTK, 13–15. http://www.academia.edu/17548856/A_Debreceni_Egyetem_B%C3%B6lcs%C3%A9szettudom%C3%A1nyi_Kar%C3%A1nak_t%C3%B6rt%C3%A9nete_I_1912-1999